

3rd Annual millPOLstone Workshop „Millstones in churches of Eastern Germany”, Golßen, 6–7 września 2023 roku

W dniach 6 i 7 września 2023 r. odbyła się trzecia edycja warsztatów zorganizowanych w ramach realizacji projektu millPOLstone, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki (grant nr 2019/35/B/HS3/03933). Pełny tytuł projektu brzmi „Pamięć kamieni. Pochodzenie, użytkowanie i sakralizacja kamieni młyńskich wmurowanych w ściany gotyckich kościołów na Nizinach Południowobałtyckich”, a ta konkretna odsłona przebiegła pod hasłem „Millstones in churches of Eastern Germany”. Wzięło w niej udział łącznie 21 osób z Polski i Niemiec, pośród których znaleźli się m.in. reprezentanci polskich i niemieckich instytucji naukowych, agencji państwowych oraz badaczka niezależna. Miastami, które gościły poprzednie dwie edycje tego wydarzenia były kolejno Koszalin w 2021 r.¹ oraz Olsztyn w 2022 r.² Tym razem polscy uczestnicy warsztatów przybyli do brandenburskiego miasteczka Golßen, leżącego pomiędzy Berlinem a Dreznem, aby wraz ze swoimi

¹ Z. Mosakowski, „Kamienie młyńskie w kościołach Pomorza Środkowego”. 1st Annual millPOLstone Workshop, Koszalin, 1–2 września 2021 r., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 70, 2022, 1, s. 119–121.

² Z. Mosakowski, Kamienie młyńskie w murach kościołów – warsztaty projektu millPOLstone w Olsztynie, „Wiadomości Konserwatorskie”, 72, 2022, s. 154–155.

niemieckimi kolegami w ciągu dwudniowej imprezy naukowej dyskutować na wielu płaszczyznach o problemie kamieni młyńskich (szczególnie tych umieszczonych w ścianach kościołów, ale nie tylko) – pochodzenia materiału skalnego, z którego są wykonane, ich ponownego użycia, miejsca w symbolice chrześcijańskiej i przedchrześcijańskiej, folklorze, a także ukazaniach w szeroko pojętej sztuce i kulturze masowej. Wiele miejsca poświęcono również zagadnieniom związanym z architekturą, szczególnie taką, w której wiodącym materiałem budowlanym są tzw. kamienie polne. To właśnie we wschodnich Niemczech występuje bardzo dużo przykładów tzw. *Feldsteinkirchen*, czyli kościołów zbudowanych pomiędzy XII a XVI w. głównie z eratyków. W ich ścianach pomiędzy zwykłymi głazami znaleźć można przykłady średniowiecznych żaren i kamieni młyńskich.

Podczas dwóch sesji plenarnych wysłuchano sześciu wystąpień. Spotkanie otworzył kierownik projektu Dariusz Brykała (IGiPZ PAN w Toruniu), przedstawiając główne założenia i pytania badawcze tegorocznych warsztatów. W swoim powitalnym wystąpieniu zwrócił szczególnie uwagę na interdyscyplinarny charakter projektu, co implikuje mnogość kontekstów, w jakich kamień młyński może być badany. Geolog Olaf Juschus (Landesamt für Bergbau, Geologie und Rohstoffe Brandenburg w Cottbus) naświetlił pokrótce kwestie historii środowiskowej i kulturowej ziem położonych na południe od Berlina. Referat ten, dzięki szerokiejmu potraktowaniu zagadnienia, dostarczył słuchaczom wielu cennych informacji na temat miejsca, w którym się aktualnie znaleźli, szczególnie że prelegent zawarł informacje nie tylko o geologicznej przeszłości tego obszaru czy formach ukształtowania terenu, ale także interesujące fakty historyczne – wskazał na przykład na częsty słowiański rodowód lokalnych nazw geograficznych. Andreas Börner (Landesamt

für Umwelt, Naturschutz und Geologie w Güstrow) natomiast opowiedział o kościołach zbudowanych z kamieni polnych i ochronie głazów narzutowych jako pomników przyrody na terenach północno-wschodnich Niemiec. Wiele z objętych ochroną eratyków nosi ślady dawnej obróbki w kierunku wytwarzania żaren i kamieni młyńskich. Geolog zaprezentował również przestrzenną dystrybucję obiektów sakralnych z wmurowanym kamieniem młyńskim bądź takich, w których występują średniowieczne motywy młynarskie odwołujące się do tzw. młynów eucharystycznych. Przedmiotem wystąpienia kończącego pierwszą część spotkania, które wygłosił archeolog Tilo Schöfbeck (Bauforschung–Archäologie–Dendrochronologie w Schwerin) były ponownie kościoły zbudowane z materiału z lokalnych eratyków, jednak tym razem prelegent skupił się w przeważającej mierze na problematyce architektonicznej i pewnych charakterystycznych elementach tego typu świątyń, szczególnie kamiennych detalach, jak np. piszciny (rodzaj umywalek w zakrystii, służących do dokonywania ablucji dłoni przed sprawowaniem mszy świętej i obmywania naczyń liturgicznych).

Kolejną sesję otworzyła Eva Becker (niezależna badaczka z Prenzlau), która przybliżyła zgromadzonym niewyjaśniony dotąd problem tzw. *Hünenhacken*, czyli kamiennych wyrobów przypominających żarna nieckowate. W swojej prelekcji zastanawiała się nad ich zagadkowym przeznaczeniem, zauważając, że zasadność ich wykorzystania do mielenia ziarna, podczas gdy były już znane prostsze urządzenia, mniej finezyjne, ale wykonujące równie dobrze te same zadania, zdaje się dyskusyjna. Archeolog Stefan Wenzel (LEIZA Leibniz-Zentrum für Archäologie w Mayen) skoncentrował się z kolei na produktach wykonanych z „lawy z okolic Mayen” – fonolitowego tefrytu, wylewnej skały magmowej, która od czasów rzymskich służyła do wyrabiania kamieni młyńskich i żaren.

Produkty te eksportowano na pokaźne odległości, co skutkowało ich późniejszymi znaleziskami na terenach od Szkocji po wybrzeża Bałtyku. Zwieńczeniem części referatowej warsztatów było interdyscyplinarne wystąpienie Joanny Piotrowskiej (Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Olsztynie) wraz z Robertem Piotrowskim oraz Dariuszem Brykałą (obaj IGiPZ PAN w Toruniu), w którym omówione zostały różne aspekty przedstawień kamienia młyńskiego w sztuce sakralnej i świeckiej. Prelegentka przyjrzała się bliżej biblijnej historii o kobiecie z Thebez (z Księgi Sędziów), przytoczonej i bogato zilustrowanej w średniowiecznym dziele *Speculum humanae salvationis*. Zrzucony podczas oblężenia przez rzezoną kobietę z blanków kamień młyński, który zabił króla Abimelecha, syna Jerubaala, stał się symbolem kary i tryumfu sprawiedliwości. Brykała i Piotrowski dodali natomiast kolejne przykłady artystycznych ukazań kamienia młyńskiego; prześledzili szczególnie ikonografię związaną ze świętymi ukazywanymi z kamieniem młyńskim, z których bardzo interesujący był przypadek św. Pirana, uważanego za patrona Kornwalii. Święty ten, który wedle legendy wrzucony do morza z kamieniem młyńskim po kilku dniach powrócił zeglując na nim, stał się postacią obecną w folklorze i lokalnej popkulturze. Wszystkim referatom towarzyszyła szeroka dyskusja, którą uczestnicy kontynuowali do późnych godzin wieczornych.

Na kolejny dzień zaplanowana została wycieczka terenowa, którą poprowadzili wspólnie Olaf Juschus oraz Dariusz Brykała. Podczas niej odwiedzono cztery gotyckie świątynie, kolejno w Falkenhain, Gießmansdorfie, Rottstocku oraz Miersdorfie. Świątynie zainteresowały uczestników wycieczki nie tylko ze względu na występujące w ich murach kamienie młyńskie, ale również z powodu zastosowanych rozwiązań architektonicznych, oryginalnych średniowiecznych elementów

wystroju, np. zachowanego drewnianego sakramentarium. Zwracano uwagę również na materiał budowlany, w tym na wykorzystanie do budowy ścian rudy darniowej czy graniaków. Duże zainteresowanie wzbudziły też lokalne podania związane z przyczynami umieszczenia kamieni młyńskich w ścianach kościołów czy powodów powstawania tzw. dołków pokutnych w ceglach świątyń. Okazało się, że kamienie młyńskie można spotkać też na przykościelnych cmentarzach, gdzie spoczywają rodziny młynarskie.

Warsztaty przyniosły wiele cennych dyskusji, wymian poglądów oraz inspiracji w poszukiwaniu rozwiązania zagadki przyczyn umieszczania kamieni młyńskich w ścianach średniowiecznych kościołów. Organizacja warsztatów stała na bardzo wysokim poziomie zarówno logistycznym, jak i merytorycznym, a całość stała po raz kolejny potwierdziła, że podejście interdyscyplinarne jest ogromną wartością i przyszłością nauki³. ■

Zachariasz Mosakowski
(Toruń)

³ Materiały konferencyjne z wydarzenia dostępne są w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych pod linkiem <https://doi.org/10.7163/Konf.0006> (dostęp: 26 września 2023). Poprzednie materiały konferencyjne: *Kamienie młyńskie w kościołach Pomorza Środkowego. 1st Annual millPOLstone Workshop. Materiały konferencyjne, Koszalin, 1–2 września 2021 r.*, red. D. Brykała, P. Lamparski, Warszawa 2021, <https://doi.org/10.7163/Konf.0003>; *Kamienie młyńskie w kościołach Warmii i Mazur. 2nd Annual millPOLstone Workshop. Olsztyn, 7–8 września 2022 r. Materiały konferencyjne*, red. D. Brykała, P. Lamparski, Warszawa 2022, <https://doi.org/10.7163/Konf.0005>.